

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ (1918–1939 РР.): ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

THE LAWFUL STATUS OF WESTERN-UKRAINIAN LANDS WITHIN THE COMPOUND OF POLAND (1918–1939): THE HISTORICAL LEGAL RESEARCH

Паславська О.Я.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
юридичного факультету

Тернопільського національного економічного університету

У статті здійснено історико-правове дослідження правового статусу земель Західної України в період перебування її в складі Польщі (1918–1939 рр.), коли протягом певного часу міжнародно-правовий статус українських земель у складі Польщі не було визначено.

Ключові слова: земельна власність, земельні наділи, власники землі, українсько-польські відносини, земельні реформи.

В статье проведено историко-правовое исследование правового статуса земель Западной Украины в период нахождения ее в составе Польши (1918–1939 гг.), когда на протяжении определенного периода времени международно-правовой статус украинских земель в составе Польши не был определен.

Ключевые слова: земельная собственность, земельные наделы, собственники земли, украинско-польские отношения, земельные реформы.

In the article the historical and legal research legal status of land in Western Ukraine during their stay in the part of Poland (1918–1939), when for a time the international legal status of Ukrainian lands in Poland has not been determined.

Key words: land ownership, land plots, land owners, Ukrainian-Polish relations, land reform.

Упродовж усього часу існування українського народу формування його правової культури, звичаїв, ментальності, правосвідомості нерозривно було пов'язане з уявленням про землю. Саме питання землі стало наріжним каменем усіх соціальних і політичних перетворень та рушійних процесів, через які пройшли українці у своєму формуванні й розвитку як нація. Становлячи переважно землеробську культуру, український соціум сформував особливе самобутнє ставлення до землі, що має важливе соціальне, політичне, економічне, культурне, правове значення для існування й розвитку нації, задоволення її найбільш значущих потреб та інтересів.

Правовим аспектам інституту права власності на землю в Україні приділялася значна увага науковцями в галузі земельного права, серед яких вагомий внесок у науку із цих проблем зробили В. Семчик, В. Андрейцев, О. Погрібний, А. Гетьман, В. Гуревський, Ю. Шемшученко, Н. Титова, В. Янчук, М. Шульга, В. Єрмоленко, І. Каракаш, М. Ващишин, А. Луначенко, В. Носік, В. Яніцький, Ю. Шевцова, О. Єлісєєва, А. Мірошніченко, Р. Марусенко, П. Захарченко, Л. Заставська та інші вчені.

Що стосується розвитку українсько-польських відносин, у тому числі земельних, то цьому питанню приділяється велика увага істориками, правознавцями України й Польщі з притаманними їм суспільно-політичними, економічними, національними та релігійними особливостями. Зокрема, такими є ґрунтовні дослідження видатних українських істориків держави й права В. Калиновича, В. Кульчицького, Б. Тищика, М. Кобилецького, І. Бойка, Л. Зашкільняка, М. Крикуна, З. Барана, Ю. Сливки, а також розвідки польських істориків держави й права С. Кутшеби, В. Комарницького, М. Недзьялковського, М. Калляса, Ю. Бардаха, В. Леснодорського, М. Пістрчака та інших.

Проте в більшості наукових праць лише принагідно висвітлювалось питання земельних відносин у період, коли Західна Україна перебувала в складі Польщі (1918–1939 рр.). Тому варто знову звернутися до періоду, коли землі Східної Галичини й Західної Волині було включено до складу Другої Речі Посполитої. Адже історія польсько-українських відносин повинна спонукати нас до пошуку нових підходів в оцінці історичних подій, особливо в су-

часний період, коли над Україною нависла реальна загроза втрати незалежності. Тому всі наші зусилля повинні спрямовуватись на зміцнення державності, розбудову добросусідських стосунків із Польщею, щоб зайняти гідне місце в спільноті європейських держав. Як слушно зазначає професор І. Бойко, у сучасних умовах в Україні відбувається активний процес розвитку національної правової системи, яка повинна відповідати основним принципам демократичної правової держави [2, с. 215–223].

Питання землі завжди є одним із найважливіших і найгостріших у становленні й розвитку кожної держави. Тому ні революції, ні численні земельні реформи, які проводились у державах, що існували на території України, не сприяли стабільності в земельних відносинах. Змінювались форми права власності на землю, проте проблеми залишались. Д. Бовуа слушно зауважує: «Володіння землею, можливість її продати чи купити завжди була величезною ставкою як з економічної, так і з емоційної точки зору» [3, с. 13].

Попри надзвичайну важливість права власності на землю юридична наука ще не виробила оптимальної моделі цього права для нашої країни. Як зазначає Л. Заставська, однією з істотних причин такого становища є те, що здійснювані в Україні теоретичні дослідження права власності на землю недостатньо спирались на національний історичний досвід і традиції [4, с. 3].

В історії України можна прослідкувати розвиток права власності на землю за земельними реформами, які проводились із найдавніших часів донині. Зокрема, можна виділити такі історичні періоди земельних перетворень в Україні: 1) від первіснообщинного до феодалного ладу; 2) земельні відносини в Київській Русі; 3) виникнення феодалного землеволодіння в Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.); 4) зміна форм власності в період входження українських земель до Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої; 5) зміна земельних відносин у результаті Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.); 6) українські землі в складі Російської імперії; 7) земельна реформа Української Народної Республіки (далі – УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР); 8) розвиток

земельних відносин у Галичині, Буковині та на Закарпатті; 9) статус українських земель у складі Польщі (Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.)); 10) радянський період земельних перетворень; 11) земельні реформи незалежної України (з 1992 р.).

Однак у статті розглядатиметься лише той історичний період розвитку земельних відносин, коли Західна Україна перебувала в складі Другої Речі Посполитої – Польщі в період 1918–1939 рр., оскільки тоді протягом певного часу міжнародно-правовий статус українських земель у складі Польщі не було визначено.

Західною Україною прийнято називати землі з переважно українським населенням, які після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. увійшли до складу Польщі. Це насамперед територія Східної Галичини, яка до 1918 р. була частиною Австро-Угорської імперії. Варто зазначити, що спеціальним патентом Ф. Йосиф, цісар Австро-Угорщини, застеріг збереження Галичини в складі Австро-Угорщини з наданням «права самостійного вирішення своїх крайових прав», а галицькому населенню – «запоруку національного й економічного розвитку» [5, с. 110–111].

У березні 1920 р. Польща надала Східній Галичині офіційну назву «Східна Малопольща», у цьому ж році поділивши Галичину на Львівське, Станіславське, Тернопільське та Краківське воєводства; Волинь стала Волинським воєводством. Включення цих земель до території Польщі відбулось на підставі закону від 4 лютого 1921 р. такого змісту: «Східні землі підпорядковуються цілком владі центральних польських органів, а саме: Сейму, Начальникові Держави (ним був Ю. Пілсудський¹ – О. П.) та міністрам. На ці землі поширюється закон про організацію адміністративних органів другого ступеня» [6].

Ситуація в Галичині та на Волині ускладнювалась україно-польською війною, приводом якої було проголошення 13 листопада 1918 р. ЗУНР. На результати цієї війни вирішальним чином вплинула конфігурація національних територій (тобто належність більшої частини українських і польських земель Російській імперії, а меншої – Австро-Угорщині), а також ставлення до питання про надання їм державного суверенітету з боку країн, що стали переможцями в Першій світовій війні. Принагідно варто зауважити, що Антанта була налаштована вороже щодо української державності в будь-якій формі, оскільки мала зобов'язання перед своїм союзником у минулій війні – Росією. За цих умов проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР залишалась лише декларацією добрих намірів. Галицькі українці зазнали поразки в цій війні, оскільки не могли протистояти об'єднаному й підсиленому Францією військовому потенціалу всієї Польщі [7, с. 80].

Щодо питання кордонів на Паризькій мирній конференції Польща була представлена двома делегатами: Р. Дмовським та І. Падеревським. Польський Національний Комітет провів велику підготовчу роботу й подав численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. У складі польської делегації були географи, історики, економісти, політики, які забезпечували наукову та пропагандистську підтримку польських територіальних пропозицій. Справами Польщі Верховна Рада конференції зайнялась 29 січня 1919 р. З промовою, що тривала декілька годин, на конференції виступив Р. Дмовський, який вимагав включення до складу відродженої Польщі всієї Галичини й Волині, Верхньої та Середньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Варамії й Мазур, Литви, переважної частини Білорусі, територій Полісся та Поділля в Україні [8, с. 122–123].

¹ Ю. Пілсудський – Начальник Польської держави, комендант, бригадир, маршал. Народився 23 липня 1867 р. в Зулові (Литва) за 60 км від Вільно. Він був четвертою дитиною Юзефа-Вінценти та Марії (уродженої Білевич) Пілсудських. В історичній, художній і довідковій літературі дата народження Ю. Пілсудського подається як 5 грудня, проте це дата його хрещення, про що свідчить запис у метричній книзі Рокот Польського Костелу на с. 601 під № 53 [16].

Варто зазначити, що спеціальна Польська комісія, що займалась на Паризькій мирній конференції справами східного кордону Польщі, не довіряла уряду УНР, вважаючи Україну складовою частиною Росії. Для вирішення питання кордонів у цій частині Паризька мирна конференція наприкінці лютого 1919 р. спрямувала до Галичини військову місію на чолі з французьким генералом С. Бертеллі. Перед воюючими сторонами було поставлено вимогу негайно укласти перемир'я, водночас їм було запропоновано демаркаційну лінію, за якою третина Східної Галичини з Львовом і Бориславом залишалася за Польщею.

Доречно зауважити, що країни Антанти, створюючи ілюзію зацікавленості, досить тривалий час «обговорювали» питання про статус Східної Галичини. У результаті 25 червня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення «дозволити військам Другої Речі Посполитої продовжувати операції аж до річки Збруч із метою захисту прав населення Східної Галичини та його майна від небезпеки, що загрожує йому від більшовицьких банд» [9, с. 8]. Отже, Східну Галичину було вирішено передати під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії та проведення плебісциту, що не було дотримано.

Даючи 25 червня 1919 р. дозвіл Варшаві окупувати Східну Галичину й Західну Волинь до Збруча, Рада Міністрів закордонних справ Паризької мирної конференції пояснювала, що вона керувалась лише одним: перешкодити більшовицькій інтервенції цих територій. Найвища рада Антанти того ж дня підтвердила рішення своїх міністрів закордонних справ, «відклавши», проте, питання про політичний статус Східної Галичини на майбутнє. Польща отримувала право лише на «тимчасову військову окупацію», яка тривала аж до 1939 р. [10, с. 118–120].

25 квітня 1920 р. під командуванням Ю. Пілсудського польські війська розпочали наступ, названий тоді в Польщі «київським походом». Через 262 роки після Гадяцьких угод Ю. Пілсудський розпочав новий період співробітництва Польщі з Україною шляхом союзу двох незалежних держав. Використовуючи революційний хаос, Ю. Пілсудський намагався визволити Україну з-під російської окупації, що тривала декілька століть, створити вільну Україну – союзницю Польщі. Він спирався лише на власне переконання, що без вільної України не може довго існувати незалежна Польща [11, с. 327]. Невже історія майже через 100 років повторюється?

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилась укладенням із радянськими республіками преліминарного мирного договору (12 жовтня 1920 р.). Через п'ять місяців після підписання цього договору, а саме 18 березня 1921 р., у Ризі було підписано мирний договір між Польщею та трьома радянськими республіками: Росією, Україною й Білоруссю. Усі територіальні вимоги Польщі було задоволено: за нею залишилися західнобілоруські землі по ріки Двіна й Березина та українські землі по ріки Збруч і Дністер. Польща визнала радянські республіки Україну та Білорусь (ст. 2 договору). Обидві сторони зобов'язувались гарантувати повну пошану державного суверенітету іншої сторони й утримуватись від будь-якого втручання у внутрішні справи, створити належні умови для вільного культурно-національного розвитку національних меншин (ст. 5 договору). Росія зобов'язувалася сплатити Польщі 30 млн карбованців за її участь у господарському житті царської Росії та повернути культурні цінності, вивезені з польських земель [12].

Як бачимо, Ризький мирний договір для Польщі був вигідним. Він означав збереження її незалежності, піднесення гідності нації, закріпив за нею великі території з непольським населенням. Водночас Ризький мирний договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо визнання прав Польщі на Східну Галичину й Волинь. Як уже зазначалось, західні

повіті Волині, що раніше входили до складу царської Росії, також увійшли до складу Польщі. Усі ці землі отримали в історичній літературі назву Західної України [13, с. 8]. Безсумнівно, Ризький мирний договір був великою поразкою для української дипломатії та узаконив окупацію її територій з боку Польщі проти волі українського народу.

У підсумку 26 вересня 1922 р. польський парламент ухвалив Закон про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств, за яким українцям надавалась автономія. Завдяки цьому закону Рада Послів визнала 14 березня 1923 р. суверенні права Польщі на Східну Галичину [14, с. 6].

Досить актуальним і знаковим сьогодні є питання форми державного устрою тогочасної Польщі, коли представники різних політичних позицій мали власне розуміння не лише перебування України в складі Польщі, а й майбутнього самої Польщі. Так, прихильником російського варіанту виступав Польський національний комітет (Polski Komitet Narodowy, далі – ПНК), який було створено в листопаді 1914 р. у Варшаві (з половини 1915 р. діяв у Петербурзі) під керівництвом Р. Дмовського (1864–1939 рр.), одного із засновників і керівників Національно-демократичної партії, письменника-публіциста, політичного супротивника Ю. Пілсудського. ПНК опублікував відозву до польського населення, у якій говорилось: «Перед народом постало лише одне завдання: розгром зловісної могутності Німеччини та об'єднання Польщі під скіпетром російського монарха» [15, с. 4]. ПНК мав на меті стати представницьким органом усіх поляків, тому відразу почав створювати польські військові відділи. Проте царський уряд припинив цю діяльність, почавши мобілізацію поляків до російської армії.

Прихильником поміркованого федералізму був громадський діяч Б. Лімановський, який вбачав майбутнє в розробці ідеї федерації народів: «вільних із вільними», «рівних із рівними». Він говорив: «Поляки, українці, білоруси, литовці вільним і загальним голосуванням визначаються, чи жити їм у федеративній державі, чи відокремитись кордонами» [16, с. 28]. Серед федералістів виділяється постать Т. Голувка (1899–1933 рр.), який виступав проти війни Польщі із ЗУНР, у якій він бачив намагання поляків повернути свої маєтки. На його думку, Польща значно виграла б, якби Україна була незалежною державою: «Україна тоді б шукала союзу з Польщею, а не з Росією» [16, с. 29]. Ці слова є актуальними й нині, коли територіальна цілісність і незалежність України перебуває під загрозою, коли Російська Федерація фактично розпочатими, проте офіційно не проголошеними воєнними діями хоче захопити більшу частину території України.

Отже, завершилось формування території Польської держави. Професор Б. Тищик слушно зауважує: «Національно-державна ідея в Польщі, незважаючи на різне бачення майбутньої Польщі всілякими політичними силами й організаціями, у підсумку стала основним об'єднувачим чинником, домінуючою над політичними амбіціями осіб та угруповань» [17, с. 189]. Цього, на жаль, бракує Україні.

Гортаючи сторінки історії, ми повинні брати уроки відродження й державотворення Польщі після Першої світової війни 1914 р., відкинувши різні політичні та особисті амбіції. Адже, згуртувавшись навколо Начальника Польської держави Ю. Пілсудського, наділеного майже диктаторськими повноваженнями щодо використання багатосторонньої допомоги Франції та інших держав-переможців у Першій світовій війні, польська національна еліта виявила гідну подиву наполегливість, гнучкість і винахідливість, щоб здобути контроль над максимально можливою територією.

Що стосується розвитку форм земельної власності, то в цей період у Галичині переважала приватна земельна власність. Велике приватне, державне й церковне земле-

володіння в Галичині становило 43,9% загальної площі. Водночас у краї було близько мільйона дрібних селянських господарств, приречених на розорення. Тому перед польською владою постала необхідність здійснити певні практичні дії щодо вирішення земельних питань, результатом яких стали закони про земельну реформу (1919 р., 1920 р. та 1921 р.), яку польські політичні кола розглядали як національно-політичну проблему.

Саме тому, з огляду на таку ситуацію, 10 липня 1919 р. польський Сейм схвалив Закон «Основи земельної реформи», що передбачав примусове вилучення лишків поміщицьких земель, площа яких перевищувала 60–180 га, з наступним їх продажем селянам шляхом парцеляції. Однак цей закон фактично не було реалізовано через конфлікти між землевласниками та безземельними селянами. Тому 15 липня 1920 р. Сейм приймає новий закон про земельну реформу, яким було передбачено створювати селянські господарства площею не більше 15 га шляхом парцеляції. Цим законом було передбачено здійснювати викуп землі в розмірі 50% їх вартості. Проте цей закон також не було реалізовано. Лише після стабілізації обстановки в країні та укладення в березні 1921 р. мирного договору з Росією 17 травня 1921 р. Сейм приймає новий закон, який заборонив відчуження землі в поміщиків без повної компенсації. Наприклад, у таких регіонах, як Західне Полісся й Волинь, дії цього закону були спрямовані на зміцнення прав поміщиків на землю. Парцеляція земель жорстко контролювалась польською владою. Так, протягом 1918–1938 рр. у Галичині було парцельовано 800 тис. га, проте лише мізерна їх кількість дісталась українським селянам [18, с. 24].

Як слушно зазначає Б. Гудь, панівне ще за часів Австро-Угорщини переконання польських правлячих кіл Галичини, що з парцеляції великих маєтків «повинна користатись насамперед не руська, а польська дрібна власність», цілком збереглося й у відродженій тогочасній Польській державі [19, с. 325].

Тому аграрні реформи, проведені польським урядом, не ліквідували безземелля в краї. Лише частина поміщицьких земель підлягала парцеляції та розподілу між селянами. До того ж аграрні реформи мали яскраво виражений шовіністичний характер. Їх головною метою було економічне підкорення селянства та колонізація краю вихідцями з корінних польських земель. Наприклад, професор-економіст С. Грабський у своїх працях послідовно популяризував гасло «Польська земля – для поляків! Ні одного гектара в українські руки!» З огляду на це він був ревним прихильником творення в Східній Галичині та на Волині щоразу нових польських колоній [19, с. 326]. Незважаючи на те, що в колонізаційний фонд Східної Галичини, Волині й Західного Полісся було виділено 445 тис. га землі, вона майже не була передана українцям. Польська влада видала таємний наказ, яким забороняла продавати українським селянам понад 5% поміщицьких земель, що за умовами аграрної реформи підлягали викупу [20, с. 45].

Як зауважує І. Дерев'яний, польська влада проводила активні асиміляційні процеси, розпочавши так звану політику осадництва. Зокрема, у Західну Україну спрямовували сім'ї польських військових, переважно ветеранів польсько-української війни 1918–1919 рр., де їм надавалися землі для створення колоній з усіма соціальними вигодами (забираючи в попередніх власників). Так, станом на 1938 р. було створено 35 тис. господарств осадників (найбільше на Тернопільщині й Волині), яким належало 12% усіх земельних угідь. Характер польського режиму не був демократичним. Головні його ознаки – авторитаризм з окупаційними особливостями управління [21].

Отже, земельні реформи не внесли докорінних змін у систему землекористування, проте посилили соціальну диференціацію. У цілому за поміщиками, державою та церквою залишалось близько половини орної землі, майже

всі ліси, значна кількість лук. Для багатьох селян реформа нічого не змінила. Якщо вони й отримували земельні наділи, то, як правило, малопродатні для обробітку.

Принагідно необхідно зазначити, що західноукраїнські землі, перебуваючи в різні періоди в складі іноземних держав, постійно були об'єктом нещадного колоніального гніту. Історики права В. Кульчицький та Б. Тищик зазначають: «Селянство, яке становило більшу частину населення, було переважно малоземельним і безземельним. Кожного року збільшувалась заборгованість селян, землі яких розпродавали за несплачені борги з публічних торгів» [22, с. 327].

Таким чином, основне багатство кожної держави – це її земля. В Україні розвиток права власності на землю в історичному плані відбувався в складних соціально-політичних та економічних умовах, у періоди її державності й бездержавності. Історія розпорядилася так, що впродовж дванад-

цяти століть доля Польщі, її народу тісно переплітається з долею та розвитком України. Територіальні претензії Польщі до України часто були конфронтаційними або навіть ворожими, проте вони не можуть перекреслити те позитивне, спільне, що мало місце в розвитку наших народів.

Саме тому в Україні, яка перебуває під загрозою втрати своєї незалежності з боку Російської Федерації, необхідно на перше місце поставити національно-державницьку ідею, незважаючи на різне бачення майбутнього України, і ця ідея має стати основним об'єднуючим чинником, відкинувши політичні амбіції окремих осіб чи партій, як це зробили поляки в 1918 р.

Статтею 14 Конституції України передбачено, що земля є національним багатством і перебуває під особливою охороною держави. Саме така норма Конституції України свідчить про те, що земля є найціннішим, унікальним і пріоритетним об'єктом природи та українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Бойко І. Особливості формування джерел права у Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) / І. Бойко // Право України. – 2010. – № 5. – С. 215–223.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 410 с.
4. Заставська Л. Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Л. Заставська ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 19 с.
5. Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923): історія держави і права / Б. Тищик. – Львів : Триєда плюс, 2004. – 359 с.
6. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 115. – Poz. 760.
7. Кедрин І. Паралелі в історії України / І. Кедрин. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1971. – 139 с.
8. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945 : w 3 t. / W. Pobóg-Malinowski. – Londyn, 1985–1986. – Т. 2. – Cz. 2. – 1985. – 200 s.
9. Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) / В. Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – 400 с.
10. Тищик Б. ЗУНР: дипломатична діяльність (1918–1939 рр.) / Б. Тищик // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. X регіон. наук.-практ. конф. – Львів, 2004. – С. 118–120.
11. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 391 с.
12. Міровий договір між Україною й Росією з одної сторони й Польщею з другої, підписаний 18 березня 1921 р. – Рига, 1921. – 100 с.
13. Кульчицький В. Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.): правовий всеобуч народного депутата / В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, М. Глубіш. – Дрогобич : Добре серце, 1995. – 67 с.
14. Юхимюк О. Правовий статус органів місцевого самоврядування на території Західної України у складі Польщі (1918–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Юхимюк. – Львів, 2003. – 17 с.
15. Archiwum akt nowych w Warszawie (AANW). – Kat. 1. – Zygn. 2. – Opis 32.
16. Пілсудський і Україна : матер. наук.-попул. конф. – Х., 2002. – 79 с.
17. Тищик Б. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.) : [навч. посібник] / Б. Тищик. – Львів : Світ, 2012. – 510 с.
18. Ковалишин О. Історія земельних відносин Галичини / О. Ковалишин // Землепорядний вісник. – 1998. – № 3. – С. 24.
19. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Х. : Акта, 2011. – 470 с.
20. Павликовський Ю. В обороні рідної землі / Ю. Павликовський. – Львів, 1925. – 50 с.
21. Дерев'яний І. Польська окупація Західної України в 1918–1939 роках. Як це було / І. Дерев'яний // Українська правда: історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/4d4b20caba8>.
22. Кульчицький В. Історія держави і права України: академічний курс : [підручник] / В. Кульчицький, Б. Тищик. – К. : ВД «Ін Юре», 2007. – 622 с.